

تأثیر آثار سید لقمان ارومی بر هنر کتاب‌آرایی عثمانی

حسین آریان^۱

دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد زنجان، دانشگاه آزاد اسلامی، زنجان، ایران

مهدی افزلی^۲

مرکز تحقیقات زنجان‌شناسی، دانشگاه آزاد واحد زنجان، زنجان، ایران

چکیده

سده دهم هجری، دوره اوج هنر کتاب‌آرایی عثمانی، بویژه در حوزه نگارگری و جلدسازی به حساب می‌آید. در رأس آثار ارزشمند هنری این دوره باید به کتاب‌هایی اشاره کرد که توسط افرادی که لقب "شاهنامه‌نویس" گرفته بودند به رشته تحریر درآمده‌اند. اکثر این افراد ایرانی بودند و یا اینکه تحت تأثیر فرهنگ ایرانی رشد یافته بودند. در بین افراد مذکور سید لقمان ارومیه‌ای و آثار نگارشی وی قابل توجه هستند. این آثار توسط این شاعر و الامقام سروده شده و سپس به‌دست نقاشان و تذهیب‌کاران چیره دست آن دوره تزئین یافته است. این نسخه‌ها در تاریخ تحول زبان فارسی در آناتولی و گسترش هنر کتاب‌آرایی ایرانی در عثمانی جایگاه ویژه‌ای دارند که تاکنون در منابع فارسی در مورد آن‌ها پژوهش جامعی صورت نگرفته است. به همین دلیل در این مقاله ضمن بررسی آثار تدوین شده توسط این شاعر ایرانی، به تحلیل بیست و پنج نسخه خطی به‌جا مانده از آن دوره پرداخته شده است. **اهداف پژوهش** ۱. بررسی تأثیر آثار سید لقمان ارومی بر متون ادبی عثمانی در سده‌های دهم و یازدهم هجری؛ ۲. بررسی تأثیرگذاری این آثار در حوزه‌های هنری عثمانی از جمله: نگارگری، تذهیب و جلدسازی؛ **سؤالات پژوهش** ۱. آیا عقاید و اندیشه‌های سید لقمان در متن آثار تهیه شده توسط او تأثیرگذار بوده است؟ ۲. تأثیرگذاری متن نوشتاری آثار سید لقمان بر مکتب کتاب‌آرایی عثمانی چگونه است؟

کلیدواژه‌ها: سید لقمان ارومی، شاهنامه‌نویسی، زبان فارسی در آناتولی، کتاب‌آرایی اسلامی، کتاب‌آرایی عثمانی.

۱. پیشگفتار

عثمانی‌ها ضمن پیشرفت‌های که بعد از فتح شام، مصر و عربستان (۹۲۳ هـ/ ۱۵۱۷ م.) به دست آوردند در حرمین خطبه به نام سلطان سلیم خان اول (۹۱۸ هـ/ ۱۵۱۲ م. - ۹۲۶ هـ/ ۱۵۱۹ م.) خواندند و از این تاریخ بود که سلاطین عثمانی عنوان خلافت یافتند. پسر سلطان سلیم؛ یعنی سلطان سلیمان اول (۹۲۶ هـ/ ۱۵۱۹ م. - ۹۷۴ هـ/ ۱۵۶۶ م.) حدود امپراطوری را از مرزهای ایران تا کناره‌های دانوب و از سواحل دریای سرخ تا تنگه جبل الطارق گسترش داد.

ثروت سرشاری که سلاطین عثمانی از این فتوحات به دست آوردند و تسلط آنان بر بخش‌های بسیار پهناوری از کشورهای اسلامی باعث شد که دربار آن‌ها مرکز اجتماع گروه بزرگی از دانشمندان و ادیبان مناطق مختلف گردید. گروه بزرگی از عالمان و ادیبان از آغاز عهد صفوی به دلایل گوناگون از ایران مهاجرت کرده، در دوره‌های محدود یا نامحدود در خاک عثمانی باقی مانده و به فعالیت‌های هنری پرداختند (افضلی، ۱۳۹۶: ۲۵۱-۲۵۰). این افراد کتاب‌هایی را به زبان‌های عربی، فارسی و ترکی در خاک عثمانی تألیف نمودند. در این دوره بر اثر توجه خاصی که سلاطین عثمانی و بزرگان دولت ایشان به زبان و ادبیات ایران زمین داشتند پایتخت آنان محل تجمع شاعران و ادیبان عصر گردید. نسخه‌های فراوان از کتاب‌هایی که عالمان و ادیبان ایرانی به زبان فارسی و غیر فارسی تألیف کرده‌اند در کتابخانه‌های سلاطین و بزرگان عثمانی گرد آمد که هنوز هم بسیاری از آن‌ها باقی است (افضلی، ۱۳۹۶: ۲۶۵-۲۶۷).

در نتیجه فعالیت‌های گسترده‌ای که در زمینه ترویج فرهنگ و هنر صورت گرفت بسیاری از رشته‌های هنری در سرزمین عثمانی توسعه یافت. همزمان با توسعه تعداد کثیری از حوزه‌های هنری، هنر کتاب‌آرایی نیز در این منطقه توسعه یافته و آثار هنری قابل توجهی تهیه و آماده گردید. از اواخر سده نهم تا اوایل سده یازدهم هجری، دربار سلاطین عثمانی محل تجمع هنرمندان در این حوزه شده بود. براساس دفاتر "اهل حرف" که در موزه کاخ توپقاپی نگهداری می‌شود این هنرمندان دارای تشکیلات خاصی برای خود بودند (Kütüköglü, ۱۹۷۵: ۶).

این پژوهش برپایه روش توصیفی-تحلیلی انجام یافته و اطلاعات لازم با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و با بهره جستن از نسخه‌های خطی آثار به جا مانده از سید لقمان ارومی جمع‌آوری شده است. در این پژوهش پانزده نسخه خطی موجود در ترکیه به طور مستقیم و سایر نسخه‌ها از بررسی نسخه‌های عکسی و یا فایل تصاویر آن‌ها و در مجموع بیست و پنج نسخه مورد شناسایی و تحلیل قرار گرفته‌اند.

پیشینه پژوهش

تحقیقات معدودی به صورت مقطعی و دوره‌ای در مورد موضوع این مقاله انجام شده است. یکی از اولین پژوهش‌های انجام شده در این حوزه، مربوط به تحقیق دین‌پرست (۱۳۹۰) است که با بررسی منابع تهیه شده در عثمانی به بررسی مهاجرت هنرمندان از ایران به این سرزمین و تأثیر آن‌ها بر توسعه نقاشی و ایجاد مکتب هنری استانبول پرداخته است. خانم الهه بخت‌آور در پایان نامه کارشناسی ارشد خود (دانشگاه شاهد، تهران، ۱۳۸۶) با عنوان "بررسی متقابل نگارگری مکتب تبریز صفوی و عثمانی"، و یعقوب آژند (۱۳۸۹) در مقاله خود با عنوان "تأثیر هنرمندان مکتب تبریز در شکل‌گیری و گسترش مکتب استامبول" و نیز چاغمن و تانیندی (Caghman, Tanindi, ۱۹۹۶) در مقاله خود با عنوان "روابط فرهنگی صفویان و عثمانیان در نسخه‌های کاخ توپ‌قاپی" و خانم مهناز شایسته‌فر (۱۳۸۴) در مقاله خود با عنوان "موضوعات مذهبی در نگارگری دوران صفوی و عثمانی". فرخ‌فر، خزایی و حاتم (۱۳۹۱) در تحقیق خود به این نتیجه رسیده‌اند که نگارگری عثمانی در نیمه نخست سده دهم هجری، برای کسب اعتبار فرهنگی و هنری خود، تأثیرات قابل ملاحظه‌ای را از نگارگری ایران اخذ نموده است که آمیزه‌ای از مکاتب نگارگری هرات، شیراز، ترکمان و تبریز عهد صفوی است. محمدزاده (۱۳۹۴) در پایان نامه کارشناسی ارشد خود با عنوان "تأثیر‌پذیری نگارگری عثمانی از نگارگری ایران با محوریت شاهنامه طهماسبی" نگاره‌های شاهنامه طهماسبی را با نگاره‌های چهار نسخه دیگر از شاهنامه فردوسی که در مکتب عثمانی تهیه شده است مورد تطبیق کمی و کیفی قرار دهد. نتایج حاصله از این پژوهش نشان می‌دهد که بیش‌ترین تأثیرات در حوزه عناصر تجسمی و موضوعات نگاره‌ها برجای مانده است. صادقی‌نیا و حصاری (۱۳۹۶) نیز در پژوهش خود تلاش نموده‌اند تا به بررسی وجوه تشابه و افتراق نگاره‌های موجود در شاهنامه شاه طهماسب و سلیمان‌نامه بپردازند. در این تحقیق مشخص شده است که تأثیرات قابل ملاحظه‌ای را از دستاوردهای هنر ایران بر نگارگری عثمانی برجای گذاشته و هنرمندان این مکتب توانسته‌اند با اقتباس از هنر ایرانی و تلفیق آن با هنر بومی خود به شیوه ارزنده‌ای از سبک ملی دست یابند.

جنبه نوآوری پژوهش

مقالات و پژوهش‌های ذکر شده تا حدودی به موضوع مورد بحث در این مقاله نزدیک شده‌اند اما تاکنون پژوهش دقیق و کاملی از تأثیر نویسندگان و شاعران ایرانی بر مکتب کتاب‌آرایی عثمانی صورت نگرفته است و در پژوهش‌های انجام شده نیز به

تأثیر متن دقت نشده است به نحوی که در منابع ایرانی حتی به آثار فارسی بعضی از نویسندگان ایرانی ساکن در عثمانی اشاره نشده است. سید لقمان ارومی، یکی از نویسندگان و شاعران ایرانی است که به دربار عثمانی مهاجرت نمود و آثار بسیار گرانشنگی را در آن دیار تدوین نموده است. اهمیت وی به حدی است که باعث شده در مورد او و آثارش پژوهش‌های فراوانی صورت گیرد اما پژوهش‌های انجام شده در ایران بسیار نادر و ناچیز است. بنابراین در این مقاله سعی شده است با استفاده از منابع منتشر شده در خارج از ایران، بویژه در محدوده فرهنگی عثمانی، به شناسایی این شاعر ایرانی و تأثیرات آثار وی بر هنر کتاب‌آرایی عثمانی مورد بررسی قرار گیرد.

۲. شاهنامه‌نویسی در دربار عثمانی

شاهنامه فردوسی نقش بسیار مهمی در آفرینش تاریخ منظوم در جهان اسلام دارد. این اثر تا به امروز مورد توجه حماسه‌سرایانی قرار گرفته که با تقلید از آن به آفرینش آثاری ارزنده در زمینه‌های تاریخی و دینی اقدام نموده‌اند. این اثر نه تنها در حوزه ادبیات، بلکه در حوزه‌های مختلف هنر کتاب‌آرایی نیز تأثیرگذار بوده است. یکی از نسخه‌های مهم در این مورد، شاهنامه معروف به "نسخه شاه طهماسب" می‌باشد. این نسخه بین سال‌های ۹۳۰ هـ / ۱۵۲۳ م. تا ۹۴۴ هـ / ۱۵۳۷ م. در کارگاه‌های هنری سلطنتی صفویان در تبریز استنساخ شده است. این اثر در سال ۹۷۴ هـ / ۱۵۶۶ م. به مناسبت جلوس سلطان سلیم دوم از طرف شاه طهماسب صفوی به دربار عثمانی اهداء گردید و یکی از هدایای باارزش فرهنگی است که از طرف دربارهای ایران به دربار عثمانی ارسال شده است. این اثر بیش از سه سده در دسترس هنرمندان عثمانی بود. سلاطین عثمانی نیز دستور داده بودند تا آثاری در رابطه با تاریخ، فرهنگ و هنر عصرشان با الگوبرداری از اثر جاودانه فردوسی تهیه شود که در نتیجه این تمایلات، در ابتدا آثاری به زبان‌های فارسی و ترکی توسط شاعران ایرانی‌الصل و در مراحل بعدی توسط اهالی بومی تهیه و نگارش یافت. به دلیل تأثیر انکارناپذیری که این افراد از شاهنامه فردوسی گرفته بودند به آثار آن‌ها لقب شاهنامه و به خود آن‌ها نیز عنوان "شاهنامه‌نویس" داده شده بود (Çağman, ۱۹۷۳: ۴۱۱).

القاص میرزا فرزند کوچک شاه اسماعیل صفوی، یکی از شاهزادگان هنردوست صفوی است که از سال ۹۴۴ هـ / ۱۵۳۷ م. حکومت شیروان را برعهده داشت. وی همانند سایر اعضای خاندان صفوی و به تقلید از پدر و برادران خویش به هنر و ادبیات علاقه وافری داشت و تعداد زیادی از شعرا، ادبا و هنرمندان را در دربار خویش گردآورده بود. او در سال ۹۵۱ هـ / ۱۵۴۴ م. بر برادر خویش، شاه طهماسب شورید و اگر چه

برادر او را بخشید اما مجدداً در ۹۵۳ هـ/ ۱۵۴۶ م. طغیان نمود و به دربار عثمانی پناهنده شد. او به هنگام فرار به عثمانی به همراه خود شیخ فتح‌الله چلبی (ف. ۹۶۹ هـ/ ۱۵۶۱ م.) و افلاطون شیروانی (ف. ۹۷۷ هـ/ ۱۵۶۹ م.) دو تن از شاعران معروف دربار خویش را به استانبول برد (۲۵: ۱۹۹۶, Tanındı).

شیخ فتح‌الله عارف چلبی نوه دختری شیخ ابراهیم، به عنوان اولین فردی است که با تخلص عارفی در دربار سلطان سلیمان قانونی به‌عنوان شاعر، شاهنامه‌نویسی را آغاز نمود. او با سرودن کتاب "سلیمان‌نامه" به زبان فارسی به‌عنوان پایه‌گذار نگارش اینگونه آثار در تاریخ ادبیات عثمانی محسوب می‌گردد (۱۶۷: ۱۹۷۰, Atasoy).

بعد از مرگ عارفی، کار وی را افلاطون شیروانی ادامه داد. افلاطون با شاهقلی تبریزی که یکی از نقاشان معروف دربار شاه طهماسب صفوی بود و از دربار این سلاطین در تبریز به استانبول آمده بود کار می‌کرد. افلاطون علاوه بر اینکه شاعری زبردست بود در زمینه نستعلیق، تذهیب، نقاشی نیز ماهر بود. متأسفانه اثری که به‌وسیله وی تمام شده باشد در دست نیست. چند کتابی هم که توسط وی شروع شده بود با مرگ او ناتمام ماند و شاعر بعدی که سید لقمان ارومی نام داشت آن‌ها را تکمیل کرد.

هنگامی که در سال ۹۷۷ هـ/ ۱۵۶۹ م. افلاطون وفات یافت، سلیم دوم (۹۷۴ هـ/ ۱۵۶۶ م. - ۹۸۲ هـ/ ۱۵۷۴ م.) سید لقمان را به‌جای وی شاهنامه‌نویس دربار خود گردانید. سید لقمان در آثارش خود را "سید/لقمان بن حسین عاشوری/اروموی" معرفی می‌کند که نشان از آن دارد که وی متولد شهر ارومیه در آذربایجان بوده است. سید لقمان به‌طور یقین متولد و ساکن آذربایجان بوده است زیرا هنگام لشکرگشایی سلطان سلیمان قانونی به آذربایجان، وی به همراه تعداد زیادی از علماء، دانشمندان و هنرمندان دیگر به استانبول آمده بود (۱۲: ۱۹۶۹, Renda). علی‌رغم اینکه وی در دوره سلطنت سلیم دوم و مراد سوم یکی از بزرگ‌ترین ادیبان و نویسندگان عثمانی بود ولی اطلاعات بسیار کمی در مورد زندگی وی وجود دارد.

در مورد تاریخ تعیین وی به سمت شاهنامه‌نویس دربار تاریخ درستی در دست نیست. در یکی از آثارش آن را پنجم شوال سال ۹۷۶ هـ (۲۳ مارس ۱۵۶۹ م.) و در اثری دیگر محرم سال ۹۷۷ هـ (جولای ۱۵۶۹ م.) ذکر کرده است (Kütükoğlu, ۲۰۰۳: ۲۰۸). وی تا سال ۱۰۰۵ هـ/ ۱۵۹۶ م. به‌عنوان شاهنامه‌نویس در دربار عثمانی انجام وظیفه نمود. در مورد تاریخ مرگ وی نیز اطلاع دقیقی در دست نیست (بروسه لی، ۱۳۳۳: ۱۳۵/۳). نجیب عاصم، ادعا می‌کند تا سال ۱۰۱۰ هـ/ ۱۶۰۱ م. زنده بوده

است. بر همین اساس قاراتای اعتقاد دارد وی در این تاریخ وفات نموده است (Karatay, ۱۹۶۱: ۱۳۵).

در دربار عثمانی از دوره سلطان سلیمان تا سلطان محمد سوم در یک دوره کوتاه پنجاه ساله، پنج شاعر مسئولیت شاهنامه نویسی را در دربار عثمانی برعهده داشتند:

۱. فتح الله عارفی (۹۵۷ هـ / ۱۵۵۰ م. - ۹۷۰ هـ / ۱۵۶۲ م.)
۲. افلاطون شیروانی (۹۷۰ هـ / ۱۵۶۲ م. - ۹۷۷ هـ / ۱۵۶۹ م.)
۳. سید لقمان ارومی (۹۷۷ هـ / ۱۵۶۹ م. - ۱۰۰۴ هـ / ۱۵۹۵-۹۶ م.)
۴. محمد صبحی طالق زاده (۱۰۰۴ هـ / م. ۱۵۹۵-۹۶ - ۱۰۱۰ هـ / ۱۶۰۱ م.)
۵. حسن حکمی (۱۰۱۰ هـ / ۱۶۰۱ م. - ۱۰۱۴ هـ / ۱۶۰۵ م.؟) (Akin, ۲۰۱۴: ۳)

۳. آثار سید لقمان ارومی

از سال ۹۷۷ هـ / ۱۵۶۹ م. تا ۱۵ محرم ۱۰۰۴ هـ / ۲۰ سپتامبر ۱۵۹۵ م. که سید لقمان شاهنامه‌نویس دربار عثمانی بود آثار متعددی را تألیف نموده است که نسخه‌های موجود از آن‌ها عبارتند از:

۱. ذیل تاریخ سلطان سلیمان (سلیمان‌نامه): اولین شاهنامه منظومی است که عارفی اقدام به نگارش آن نمود. عارفی در اثر خود تاریخچه سلاطین عثمانی را بر وزن شاهنامه فردوسی سرود. این اثر بعداً در پنج جلد به صورت مصور به اتمام رسید که فقط جلد‌های دوم و سوم آن، در دست است.

فتوحات جمیله (موزه توپقایی شماره H.۱۵۹۲) که به زبان فارسی برای سوکولو محمد پاشا نگارش یافته است به عنوان پیش‌نویس سلیمان‌نامه عارفی محسوب می‌گردد (Sohrweide, ۱۹۷۱: ۲۸۷). سلیمان‌نامه اثری است که تاریخ دوران سلطان سلیمان قانونی تا سال ۹۶۵ هـ / ۱۵۵۷ م. را دربر دارد. جلد‌های باقیمانده از این اثر بالغ بر سی هزار بیت شعر را شامل می‌شود. این اثر حوادث مربوط به دوران سلطان سلیمان را دربر می‌گیرد. سید لقمان آن را از جانی ادامه می‌دهد که عارفی ناتمام گذاشته است و در سال ۹۸۷ هـ / ۱۵۷۰ م. آن را به اتمام رسانده است (Karatay, ۱۹۶۸: ۶۱).

نمونه بسیار عالی از این اثر، نسخه‌ای است که در موزه توپقایی بخش خزانه (شماره H.۱۵۱۷) نگهداری می‌شود و دومین اثر مصوری است که در زمینه تاریخ عثمانی

تهیه شده است.^۱ نسخه‌ای ناقص از این اثر در کتابخانه ملی انگلیس (نسخه شرقی شماره: Or.۷۰۴۳) و نسخه دیگری که برای کتابخانه سلطان مراد سوم در ۹۸۷ هـ/ ۱۵۷۹ م. استنساخ شده است و اکنون در کتابخانه چسترییتی دولین (DCB. T. ۴۱۳) محفوظ است (Kütükoğlu ۱۹۹۱: ۴۳).^۲ هنرنامه^۳: اثری است که توسط عارفی آغاز گردید، ولی با مرگ وی ناتمام ماند. بعد از وی اینکار را افلاطون شیرازی ادامه داد ولی کار وی نیز ناتمام ماند و در نهایت آن را سید لقمان به اتمام رسانید. سید لقمان اثر را به چهار جلد تقسیم نموده بود: جلد اول (۹۹۲ هـ/ ۱۵۸۴ م.) هنرهای سلاطین عثمانی از عثمان غازی تا سلیم اول، که حوادث دوران زندگی ده تن از سلطان عثمانی را شامل می‌گردد. جلد دوم (۹۹۶ هـ/ ۱۵۸۸ م.) مربوط به سلطان سلیمان قانونی، جلد سوم سلطان سلیم ثانی و جلد چهارم مربوط به سلطان مراد سوم می‌باشد.^۴ که فقط جلد‌های اول (H. ۱۵۲۳) و دوم (H. ۱۵۲۴) توسط وی به پایان رسید (Kütükoğlu, ۲۰۰۳: ۲۰۸; Kütükoğlu ۱۹۹۱: ۴۴). نگاره‌های این دو جلد که در زمان مراد سوم بین سال‌های ۹۸۷ هـ/ ۱۵۷۹ م. الی ۹۹۲ هـ/ ۱۵۸۴ م. ترسیم گردیده است، از نظر بررسی تاریخ هنر نقاشی کلاسیک عثمانی یک اثر مهم به حساب می‌آید (Başbuğ, ۱۹۹۰: ۳۰).

۳. زبده‌التواریخ: اثر دیگری است که سید لقمان به صورت ناتمام آن را در سال ۹۸۵ هـ/ ۱۵۷۷ م. تحویل گرفته و آن را در سال ۹۹۱ هـ/ ۱۵۸۳ م. به پایان رسانیده است. این اثر با نام‌های سلسله‌نامه، تومار، نسب‌نامه همایون و مجمل‌التومار^۴ نیز شناخته می‌شود. اولین نسخه از آن در ابعاد ۳۱۱/۶ × ۷۹ سانتیمتر به صورت تومار (رول) نگارش یافته است (موزه توپقاپی شماره A. ۳۹۵۵). این نسخه توسط یکی از شاهنامه‌نویسان عصر سلطان سلیمان (عارفی و یا افلاطون) شروع گردید ولی ناتمام مانده بود که کم‌کم توسط سید لقمان به پایان رسید و بعداً به صورت کتاب درآمد و در سال‌های بعد به آن تصویرها و صفحه‌های تذهیب‌دار نیز اضافه گردید.

۱. نسخه در ابعاد ۲۵/۴ × ۳۷ سانتیمتر و ۶۱۷ برگ بوده و در پانزده سطر با عرض ۱۴ سانتیمتر به صورت چهار ستون توسط علی ابن امیربیک شیروانی (که وی نیز از ایران مهاجرت کرده بود) در اواسط رمضان سال ۹۶۵ هـ/ می ۱۵۵۷ م. کتابت شده و دربرگیرنده نود و شش نگاره می‌باشد.

۲. Hünernâme

۳. جلد اول آن در کتابخانه کاخ توپقاپی (H. ۱۵۲۳) نگهداری می‌شود که به خط سینان بن محمد بوسنیایی در پنجم رمضان ۹۹۲ هـ/ ۱۵۸۴ م. نگارش یافته است. جلد دوم نیز در همان موزه است (H. ۱۵۲۴) می‌باشد که در صفر ۹۹۶ هـ/ دسامبر ۱۵۸۸ م. به اتمام رسیده و به سلطان مراد سوم تقدیم شده است (Karatay ۱۹۶۸: ۲۲۴، ۲۲۷).

۴. Zübdetü'l-Tevarih (Tomar-ı Hümayun/Mücmelü't-Tomar/Nesebnâme)

از روی نسخه اصلی آن نسخه‌های متعددی تهیه شده است که اولین نسخه کامل شده آن به سلطان مراد سوم تقدیم شده است (موزه آثار اسلامی و ترک، استانبول: شماره ۱۹۷۳). این نسخه حوادث را تا رمضان سال ۹۹۱ هـ / ژانویه ۱۵۸۳ م. شامل می‌شود (۶۶: Renda, ۱۹۷۷). نسخه‌ای که برای صدراعظم سیاوش (کتابخانه توپقاپی شماره H. ۱۳۲۱)، محمد آقا رئیس دارالسعاده (کتابخانه چستربیتی در دوبلین شماره T. ۴۱۴) (۲۵-۲۱: ۴۱۴ no. ۱۹۵۸: Minoresky, ۱) خواجه سعدالدین افندی (موزه بریتانیا شماره Or. ۱۱۳۵) تهیه شده است (Kütükoğlu, ۱۹۹۱: ۴۶).

نسخه‌های مصور دیگری نیز از این اثر وجود دارد که عبارتند از: نسخه موزه توپقاپی (شماره H. ۱۶۲۴) که سرگذشت پیامبران و سلاطین را از حضرت آدم (ع) تا سلطان محمد سوم (ف. ۱۰۰۳ هـ / ۱۵۹۴ م.) را در بر می‌گیرد، نسخه دیگر در همان موزه (شماره A. ۳۱۱۰) که تا دوره سلطان مصطفی دوم (حک: ۱۱۰۶ هـ / ۱۶۹۴ م. - ۱۱۱۵ هـ / ۱۷۰۳ م.) را در برمی‌گیرد که آخرین نسخه از این کتاب می‌باشد که بعد از سید لقمان تکمیل شده است (۲۴۲-۲۴۱: Karatay, ۱۹۶۸).

۴. شاهنامه سلیم خان (سلیم خان نامه^۱): این اثر اولین کتابی است که کلاً توسط سید لقمان نوشته شده و حاوی شرح نبردها، لشگرکشی‌ها و فتوحات سلطان سلیم دوم عثمانی است که به زبان فارسی و در وزن شاهنامه فردوسی سروده شده است. دو نسخه از این اثر در موزه توپقاپی موجود است. اولین نسخه از این اثر (شماره A. ۳۵۹۵) در ششم ذیحجه ۹۸۸ هـ / ۱۲ ژانویه ۱۵۸۱ م. به خط الیاس بن ابراهیم کاتب، برای سلطان سلیم تهیه گردید که حاوی چهل و چهار نگاره بود. اما با توجه به اسناد موجود در آرشیو کاخ توپقاپی، بعضی از تصاویر مربوط به این اثر مورد قبول و پسند سلطان قرار نگرفت و از آن جدا گردید. در حال حاضر تعدادی از تصاویر مذکور به صورت اوراق مجزا در آرشیو کتابخانه موجود است. بعضی از همین تصاویر که سبک نیمه دوم سدهی دهم را دارند در نسخه دیگری که بعدها در ۱۰۹۹ هـ / ۱۶۸۷ م. در ۳۱ برگ نگارش یافته مورد استفاده قرار گرفته است.^۲ این نسخه در ابعاد ۴۶/۵×۲۹/۶ سانتیمتر، نوزده سطری کتابت شده و حاوی هشت نگاره می‌باشد (۱۱۹-۱۱۸: Titley, ۱۹۷۷).
(Kütükoğlu, ۲۰۰۳: ۲۰۸-۲۰۹)

۱. این نسخه که در ۲۴۲ برگ کتابت شده است شامل ۳۱ نگاره و دو نقشه می‌باشد و نسخه عکسی آن در کتابخانه آیه الله العظمی مرعشی نجفی قم به شماره ۹۵۵ موجود می‌باشد.

۲. Selim Hännâme

۳. این نسخه از طرف مریدث اونوس G.M. Meredith-Owens منتشر شده است.

نسخه دوم، در موزه توپقاپی (شماره R.۱۵۳۴) از روی نسخه اول استنساخ شده و نسخه‌ای ناقص است که صفحه‌های آن به صورت پراکنده صحافی شده و بدون نگاره می‌باشد. براساس پژوهشی که چاگمان انجام داده است صفحه‌های ناقصی در این نسخه وجود دارد که با در نظر گرفتن بعضی نشانه‌ها، وی معتقد است که صفحه‌های مصور این نسخه از آن جدا شده است و صفحه‌های باقی مانده بدون توجه به ترتیب آن‌ها مجدداً صحافی شده‌اند (Çağman, ۱۹۷۳: ۴۱۲).

تصویر شماره ۱: نگاره‌ای از مجلس هماهنگی بین گروه هنرمندان و عالمان از چپ به راست: شمس‌الدین احمد قاراباغی، سید لقمان ارومی، نقاش عثمانی^۱ و کاتبان نسخه‌ها (شاهنامه سلطان سلیم، نسخه شماره A.۳۵۹۵: برگ ۹/الف)^۲

۵. شاهنامه سلطان مراد سوم (شاهنشاه نامه^۳): این اثر منظوم نیز به زبان فارسی و بر وزن شاهنامه فردوسی نگارش یافته و شامل دو جلد است. جلد اول این کتاب به خط علاءالدین منصور شیرازی در ابتدای شوال ۹۸۹ هـ / نوامبر ۱۵۸۱ م. کتابت شده و حوادث سال‌های بین ۹۸۲ هـ / ۱۵۷۴ م. الی ۹۸۸ هـ / ۱۵۸۰ م. را شامل می‌شود (دانشگاه استانبول شماره ۱۴۰۴.FY) این نسخه که برای کتابخانه سلطان

۱. نقاش عثمانی (گاهی اوقات به نام عثمان نگارگر ثبت شده است) رئیس نقاشخانه امپراتوری عثمانی در نیمه‌ی دوم سده‌ی یازدهم بود. تاریخ تولد و مرگ او دقیقاً مشخص نشده است اما بسیاری از آثار او مورخ به ربع آخر سده‌ی یازدهم است. قدیمی‌ترین اثر شناخته شده از نقاش عثمانی مربوط به یک ترجمه ترکی از شاهنامه فردوسی است. او رئیس نقاشان چند تاریخ رسمی نوشته شده توسط سید لقمان در دوره مراد سوم است از آن جمله ظفرنامه، شاهنامه‌ی سلیم خان و شهنشاهنامه را می‌توان نام برد (کریم زاده تبریزی، ۱۳۷۶: ۳۵۴/۱-۳۵۵؛ مدخل ۶۱۵).

۲. تصویری شبیه به این نشست در نسخه موزه لندن نسخه شرقی: شماره Or.۷۰۴۳ برگ ۷/ب توسط نقاش عثمانی ترسیم شده است که همین افراد حضور دارند ولی محل قرار گرفتن آن‌ها متفاوت می‌باشد. به دلیل آنکه قیافه این افراد در دو تصویر بسیار شبیه به هم بوده و توسط یکی از افراد حاضر در این جلسه ترسیم شده است. به نظر می‌رسد که تصاویر دقیقی از این افراد باشد.

۳. Şehinşâhnâme

مراد سوم تهیه شده و حاوی پنجاه و هشت نگاره می‌باشد (آق سو، سبحانی، ۱۳۷۴: ۶۱۰).

در سال ۱۰۰۱ هـ / ۱۵۹۳ م. لقمان ارومی بخش دوم و تکمیلی شاهنشاه‌نامه را که حوادث بین سال‌های ۹۹۰ هـ / ۱۵۸۲ م. تا ۹۹۶ هـ / ۱۵۸۸ م. را در بر می‌گیرد، تهیه نمود (۳۶۲: ۱۹۷۳، Atasoy). این جلد (تویقاپی شماره ۲۰۰ B) آخرین شاهنامه‌ای است که به زبان فارسی در امپراطوری عثمانی نگارش یافته است (Mahir, ۲۰۰۲). (۷۱۵). اثر دارای نود و پنج نگاره می‌باشد. (no, ۲۷۵-۲۷۴: ۱۹۶۸، Karatay, ۷۹۲). در میان حوادث این سال‌ها، نگاره‌های مربوط به مراسم جشن ختنه‌سوران شاهزاده محمد فرزند سلطان مراد سوم که در طی هفت روز برگزار گردیده از نظر تاریخ اجتماعی عثمانی بسیار مهم هستند و مورد توجه تعداد کثیری از محققان قرار گرفته است.

۶. **قیافه الانسانیه فی شمایل العثمانيه**^۱: یکی از مهمترین آثار سید لقمان محسوب می‌شود که متن آن حاوی رفتار، شخصیت، و قیافه سلاطین عثمانی از ابتدا تا زمان نگارش (۹۹۶ هـ / ۱۵۸۸ م.) را در بر می‌گیرد. در این اثر به ترتیب، زندگی سیاسی، شخصیت و قیافه ظاهری سلاطین عثمانی از غازی عثمان تا سلطان مراد سوم مورد بررسی قرار گرفته و به تصویر کشیده شده است (Seyyed Lokman, ۱۹۹۸). این اثر از نظر علم قیافه شناسی، اطلاعات ارزنده‌ای را در مورد سلاطین عثمانی ارائه می‌دهد (۴۶: ۱۹۹۱، Kütükoğlu).

به دلیل اهمیت این اثر نسخه‌های متعددی از آن تهیه شده است: از جمله چهار نسخه مصور از آن در موزه تویقاپی (R. ۱۲۶۵، H. ۱۵۶۳، H. ۱۵۶۲)، (E.H. ۱۴۱۴، دو نسخه در کتابخانه دانشگاه استانبول (T. ۶۰۸۷، T. ۶۰۸۸)، نسخه‌های دیگر در کتابخانه ملت و کتابخانه امیرعلی استانبول (شماره ۱۲۱۶) وجود دارد. تعدادی از نسخه‌های این اثر را نیز می‌توان در کتابخانه‌های خارج از ترکیه یافت.

۷. **سورنامه همایون**: اثری است که در آن مراسم جشن و سروری که در سال ۹۹۰ هـ / ۱۵۸۲ م. در میدان اسب‌سواری استانبول برگزار گردید توصیف و به تصویر کشیده شده است. این مراسم به مناسب برگزاری جشن ختنه‌سوران شاهزاده محمد پسر سلطان مراد سوم برگزار گردید. نسخه منحصر به فرد آن نسخه‌ای مصوری می‌باشد که در موزه تویقاپی (H. ۱۳۴۴) نگهداری می‌گردد (۴۳: ۱۹۹۱، Kütükoğlu).

Aslanapa, ۱۹۸۶: ۸۶۰)

۱. Kıyâfetü'l-İnsâniye ve Şemâilî'l-Osmaniye

۸. **اوغوزنامه**^۱: این اثر در سال ۱۰۰۸ هـ / ۱۵۹۹ م. برای سلطان مراد سوم تهیه شده است که براساس شعری که در ابتدای این آن موجود است به سید لقمان نسبت داده می‌شود. کتاب خلاصه‌ای از تاریخ سلجوقیان می‌باشد که تا سال ۶۶۲ هـ / ۱۲۶۳ م. را شامل می‌گردد. این اثر براساس ترجمه‌ی یازیجی زاده از نوشته ابن بی‌بی^۲ انجام داده شده است. تنها نمونه آن در کتابخانه ملی اطریش نگهداری می‌گردد که در سال ۱۹۸۶ منتشر شده است (۱۰۳-۹۱: ۱۹۸۶; Güngör, ۲۰۰۳: ۲۰۸; Kütükoğlu, ..).

۹. **ترجمه لمعات الانوار**: اثری است که بر وزن مخزن الاسرار نظامی در مورد تاریخ تُرکان نگارش یافته است. حاوی پنج مثنوی است که عبارتند از: سلف‌نامه، خلف‌نامه، معاصرنامه، مغول‌نامه و فال‌نامه (این اثر ناتمام مانده است).

۱۰. **ظفرنامه**: این اثر حاوی لشگرکشی و فتح شهر قونیه است.

۱۱. **رسالة الرسائل**: رساله‌ای در مورد لوازم و آلات رصد و ستاره‌شناسی است (بروسه لی، ۱۳۳۳: ۱۳۵/۳-۱۳۶).

۱۲. **شاهنامه تفصیلی حال آل عثمان**^۳: این اثر توسط سید لقمان در سال ۹۹۹ هـ / ۱۵۹۰-۹۱ م. نوشته شده است. این اثر شامل حوادث تاریخی سلسله عثمانی از ارطغرل تا مراد سوم را شامل می‌شود. در این اثر علاوه بر تاریخ، مراسم و ضیافت‌های که برای سفیران کشورهای خارجی در کاخ برگزار شده و مسائل اجتماعی و وعده‌های غذایی که ارائه شده در ضیافت بیان شده است. تنها یک نمونه از آن برای ارائه به سلطان مراد سوم تهیه شده است که اکنون در کتابخانه موزه بریتانیا با شماره Or. ۷۹۳۱ نگهداری می‌گردد. در این نسخه بین چهل تا پنجاه محل برای ترسیم نگاره در نظر گرفته شده که فقط سه مورد از آن ترسیم شده است (۶: ۲۰۰۴; Akın).

۴. نگاره‌های آثار

۱.۴. نگاره‌های دینی

نگاره‌های موجود در یکی از مهمترین آثار سید لقمان با نام زبدة‌التواریخ در هنر تصویرسازی دینی مکتب هنری عثمانی جایگاه خاصی دارد. نگاره‌های این اثر که زندگانی پیامبران را به تصویر کشیده است، از اولین نمونه‌های نگاره‌های عثمانی در زمینه مسائل دینی است. در زبدة‌التواریخ، زندگانی چهل و نه پیامبر براساس روایات

۱. Oğuznâme

۲. ابن بی‌بی، حسین بن محمد بن علی الجعفری الرغدی. مختصر سلجوقنامه. به اهتمام محمد جواد مشکور. تهران: کتابفروشی تهران، ۱۳۵۰.

۳. Şehnâme-i Tafşîl-i Hâl-i Âl-i Osman

قرآن، تورات و انجیل زنده شده است. اگر به نگاره‌های که زندگانی پیامبر(ص) را ترسیم کرده است دقت شود متوجه خواهیم شد که از نظر محتوایی به قالب‌های کلاسیک تصاویر که در سده‌های هشتم و نهم هجری/ چهاردهم و پانزدهم میلادی در ایران ترسیم شده، پایبند مانده است. اما اصالت و ارزش حکایات را از دیدگاه دیگری مورد توجه قرار داده است.

متن زبده‌التواریخ تلخیصی از تاریخ سیاسی و مقدس جهان است که داستان خلقت جهان، حکایاتی مربوط به پیامبران، امامان و بزرگان دینی، شخصیت‌های برجسته تاریخی و بخش عمده‌ای از تاریخ ترکان تا هنگام سلطنت سلطان مراد سوم را در برمی‌گیرد. همچنین این کتاب شامل شرح تبارشناسانه‌ای در خصوص دوازده سلطان نخستین عثمانی است. سید لقمان که خود، مورخ و تبارشناس دربار عثمانی در زمان فرمانروایی مراد سوم بوده در مقدمه‌ای که خود تالیف کرده چگونگی تدوین این اثر تاریخی و نیز کیفیت بهره‌گیری خویش از منابع مختلف را باز می‌گوید.

در نسخه‌ای از زبده‌التواریخ (a/۱۲۱: ۴۱۴، CBL, T.) با تزیینات و صحنه‌ای جدید روبرو می‌شویم. در بالای خانه کعبه، فرشتگانی که در میان ابرها در حال فرود به زمین هستند دیده می‌شوند. فرشتگان، براق را در میان شعله‌های نوری گرفته‌اند و در حالی که جبرائیل در پیشاپیش آن‌ها قرار دارد رو به سوی آسمان در حال حرکت می‌باشند. پیامبر(ص) بر روی براق با هاله‌ای از نور تمثیل شده است. اینگونه تشبیهات از مواردی است که در نقاشی ایرانی با آن به وفور می‌توان یافت اما این تصویر تنها نمونه مربوط به نگاره‌های مکتب عثمانی است و در جای دیگری نمی‌توان به نمونه‌ای از آن برخورد(نک: تصویر شماره ۲).

هم‌زمان با آن در بعضی از نگاره‌های که در رابطه با زندگانی پیامبر(ص) می‌باشد پابندی به قالب‌های تصویری مشاهده می‌شود. قالب‌های که برای ترسیم تصاویر مربوط به شخصیت و هنرهای سلاطین و حکمرانان عثمانی مرسوم هستند در موضوعات دینی کاربرد چندانی ندارند و بیگانه هستند. به همین دلیل شخصیت‌های تصاویر دینی نسبت به سایر تصاویر این دوره کمی بزرگتر و متفاوت ترسیم شده‌اند (Renda, ۱۹۷۱: ۴۵۴).

تصویر شماره ۲: صحنه‌ای از معراج پیامبر(ص) با هاله‌های نورانی (زبدةالتواریخ: DCB. T ۴۱۴، برگ ۱۲۱/الف)

۲.۴. تفکر شیعی در نگاره‌ها

در نگاره‌ای دیگری که در زمینه معراج پیامبر(ص) در نسخه‌ای از زبدةالتواریخ ترسیم شده است با وضعیت متفاوتی روبرو می‌شویم که در هنر تصویرسازی عثمانی جدید می‌باشد. در این تصاویر پیامبر(ص) به همراه امام حسن(ع) و امام حسین(ع) و سایر اصحاب در درون بنایی ترسیم شده‌اند که با توجه به محراب و منبر، محیط مسجدی را تداعی می‌نماید که به احتمال بسیار زیادی بیت‌المقدس می‌باشد. (نک: تصویر شماره ۳) این تصویر از نظر محتوایی با تصاویری که در آن دوره در این زمینه ترسیم شده است تفاوت زیادی ندارد فقط تنها چیزی که قابل توجه است هاله‌های است که همچون شعله‌های نور از پیامبر(ص) و حسنین(ع) به آسمان اوج می‌گیرد که تمثیلی است که جایگاه فوق بشری این افراد دارد (Renda, ۱۹۷۰: ۴۴۸-۴۴۹).

تصویر شماره ۳: پیامبر در مسجد به همراه امامان حسنین (ع) و فرشتگان که
هاله‌ای نورانی آن‌ها را فراگرفته و یاران ایشان قبل از معراج (زبدةالتواریخ: Tiem.
۱۹۷۳، T. برگ ۴۶/الف)

در مجموعه الطومار (نسخه چستربیتی T. ۴۱۴) نگاره‌های که خلفاء و امامان را نشان
می‌دهد، به صورت پورتره ترسیم شده و براساس نوع تصاویر، بین چهار الی شش پورتره
در یک صفحه جا گرفته است. تصاویر امامان دوازده گانه شیعیان در کنار خلفای
راشدین به تصویر کشیده شده که یکی از نمونه‌های نادر از اینگونه تصویرسازی است
که در نسخه‌های تهیه شده در عثمانی کمتر با آن برخورد می‌کنیم^۱ (نک: تصویر شماره
(۴) (۲۵: ۴۱۴ no. ۱۹۵۸; Minoresky, ۱۹۶۹: ۳۷; Renda).

^۱. تصویر امامان شیعه در زبدةالتواریخ: در نسخه ۱۳۲۱ TSM H. برگ ۶۱/الف، شش امام، برگ ۶۲/الف پنج
امام؛ نسخه ۱۹۷۳ Tiem. برگ ۴۹/الف شش امام و برگ ۵۰/الف پنج امام؛ نسخه ۴۱۴ T. برگ ۱۲۸/الف
پنج امام و ۱۲۹/الف شش امام و ۱۳۰/الف چهار خلیفه (۴۱: ۱۹۶۹ Renda).

تصویر شماره ۴: تصویری از حسنین(ع) (در بالای صفحه) با هاله‌های نورانی و نسب نامه سایر امامان اثنی‌عشر به همراه تصاویر سایر مشاهیر عثمانی(پایین صفحه) (زبدۀالتواریخ: موزه هنری لوس آنجلس^۱ شماره ۱، ۲۳۷، ۳۸، M.۸۵)

۳.۴. شمایل‌سازی

تهیه آلبوم‌های پورتره که به‌عنوان "شمایل‌نامه‌ها" نام گرفته بود از سده‌ی دهم به بعد در عثمانی رواج یافت. این نوع هنر نیز همانند بسیاری از هنرها به‌وسیله ایرانیان در دربار عثمانی رواج یافت. "ولی جان"، که یکی از نقاشان معروف پورتره در عثمانی است در دربار صفویان پرورش یافت و شاگرد سیاوش بود. وی در اواخر سده‌ی دهم از تبریز به استانبول مهاجرت نمود. در بین سال‌های ۹۹۰ هـ/ ۱۵۸۲ م. تا ۹۹۶ هـ/ ۱۵۸۸ م. به‌عنوان سرگروه نقاشان در نقاش‌خانه سلطنتی عثمانی انتخاب و افراد شاغل در آنجا را به صورت گروهی در زمینه تصاویر اشخاص، برگ‌های ساز، طرح‌های خطائی، تصاویر فرشتگان و طرح‌های حیوانی آموزش داد و استاد آن‌ها شده بود. اولین نمونه از این نوع تصویرسازی را می‌توان در زبدۀالتواریخ (۱۶۲۴ هـ) مشاهده کرد که دربرگیرنده شصت

^۱. The Los Angeles County Museum of Art

و شش پورتره می‌باشد. بعد از این آثار، ترسیم پورتره به صورت یک عادت در بین هنرمندان عثمانی درآمد و تا سده‌ها باقی ماند (Tanındı, ۱۹۹۶: ۴۷). آثاری که توسط "ولی جان" و شاگردانش تهیه شده‌اند همچون هنرنامه (H. ۱۵۲۴) و زبده‌التواریخ (TiEM.T. ۱۹۷۳) از نظر ترسیم تصاویر فرشتگان و حل‌کاری کناره‌های متون نوشته شده، برگرفته از هنر صفوی است که در میان آثار ممتاز عثمانی قرار دارند.

هنرمند برای ترسیم صحنه‌های واقعی تا حد امکان واقعیت را زنده کرده است. هم‌زمان با آن با حد تعجب‌آوری صحنه‌های طبیعی، به‌خصوص صحنه مورد علاقه اسب‌دوانی، صحنه‌های نبرد زیاد به چشم می‌خورد. فقط در آفریش و توسعه تیپ‌ها، وقایع تاریخی تنها یک بار تصاویر تکرار شده است. در این تصاویر رنگ قرمز شفاف حاکم بوده و رنگ‌های زنده نشاط خاصی را آفریده است: (Aslanapa, ۱۹۹۲. c. ۲: ۴۳۷).

در کتاب "قیافه الانسانیه فی شمائل العثمانیه" نیز برای بیان خصوصیات سلاطین عثمانی، پورتره‌های آن‌ها ترسیم شده است. در این اثر سلاطین عثمانی از عثمان غازی تا سلطان مراد سوم به طور متوالی و پشت سرهم انتخاب شده و زندگانی سیاسی، علائق، نمای ظاهری شرح داده شده است.^۱ قبل از آنکه تصاویر سلاطین ارائه شود در ابتدا خصوصیات، علائق و شخصیت هریک از سلاطین براساس منابع تاریخی زمان مربوطه ارائه می‌شود و سپس براساس همین اطلاعات "نقاش عثمان" از نقاشان معروف این دوره، آنچه را که در خیال خود تصور نموده تصویر سلطان مربوطه را ترسیم و طراحی نموده است (Atasoy ۱۹۵۸: ۶۰).

در دوره‌های بعدی تصویرهای با تکنیک‌ها و اسلوب متفاوتی تهیه شدند. مهمترین نمونه‌ای که در سده‌ی دوازدهم تهیه شده است آلبومی است در مجموعه سلطان احمد موزه توپقاپی (A. ۳۱۰۹) که تصاویر ترسیم شده توسط لونی^۲ در آن قرار دارد. این نگاره‌ها از نظر پس‌زمینه‌های مناظر و صحنه‌های نمایش هنوز به بعضی رسوم رایج در

۱. در یکی از نسخه‌های "قیافه الانسانیه فی شمائل العثمانیه" (توپقاپی ۱۵۶۲ H.) پورتره‌های بیست و چهار سلطان ترسیم شده است. در سایر نسخه‌ها (توپقاپی روان ۱۲۶۵، خزینه ۱۵۶۳، دانشگاه استانبول ۶۰۸۷ T. و کتابخانه ملت شماره ۱۲۱۶) پورتره دوازده سلطان وجود دارد (Karatay, ۵۴۹: ۱۹۷۲-۱۹۷۳; Süslü, ۲۳۶: ۱۹۶۱). اما در آخرین نسخه (دانشگاه استانبول شماره ۶۰۸۸ T.) پورتره سلطان مراد سوم بعداً بدان اضافه شده است (Süslü ۱۹۷۲: ۵۵۲).

۲. Levni

مکاتب هنری ایران پایند می‌باشد که نشان از تداوم تأثیر مکتب هنری ایرانی بر مکتب هنری عثمانی است (۴۳۷: ۱۹۹۲: Aslanapa).

۴.۴. ابعاد نگاره‌ها

یکی دیگر از مواردی که آثار سید لقمان سرآغاز آن می‌باشد، بزرگ شدن ابعاد نگاره‌ها است. در دوره سلطان مراد سوم علاوه بر گسترش ابعاد نگاره‌ها، راه برای درشت‌تر و بزرگتر شدن تصویرها نیز باز شده است. موضوعات به تصویر کشیده شده در نگاره‌ها با موضوع آثار و متن آن هماهنگی کامل دارد. به عنوان مثال در صحنه‌های جلوس (بارگاه) که به صورت دو صفحه‌ای ترسیم شده است، صحنه‌ها در حالتی قرار داده شده که متن از طرف اطلاعات ارائه شده مورد حمایت قرار می‌گیرد. روبرو شدن با این مسئله در هنرنامه زیاد است. در جلد اول هنرنامه (H. ۱۵۲۳) چهل و پنج نگاره که در ابعاد کامل کتاب است مشاهده می‌شود که از آثار نفیس هنر عثمانی است.^۱ در جلد دوم هنرنامه (H. ۱۵۲۴) نیز چهل و پنج نگاره در ابعاد کامل نسخه وجود دارد که تعداد کثیری از آن‌ها در دو صفحه ترسیم شده است.^۲ این اسلوب را می‌توان در نمونه‌های دیگر از نسخه‌های زبده‌التواریخ نیز مشاهده کرد (۴۵۷: ۱۹۷۰: Renda).

۵.۴. فرهنگ ایرانی در نگاره‌ها

در فرهنگ ایرانی و براساس اعتقاد مردم این سرزمین که در شاهنامه فردوسی نیز ذکر شده است کیومرث به‌عنوان اولین پادشاه جهان شناخته می‌شود. در زبده‌التواریخ، براساس همین بینش کیومرث به‌عنوان اولین پادشاه روی زمین معرفی شده و نگاره‌های در این مورد ترسیم شده است. به‌طوری که در تمام شاهنامه‌های مصوری که بعد از سده دهم هجری در عثمانی تصور شده است، تصاویری از افراد و همراهان کیومرث ترسیم شده است.^۳ که نشان دهنده نفوذ بینش و فرهنگ ایرانی در این زمینه می‌باشد.

^۱ به عنوان مثال نگاره‌های موجود در صفحه‌های: ۱۸/الف، ۱۷۸/الف، ۱۸۶/الف، ۱۸۷/الف، ۱۹۴/الف، ۲۱۱/الف، ۲۱۷/الف.

^۲ به عنوان مثال نگاره‌های موجود در صفحه‌های: ۲۵/الف-۲۶/الف، ۴۰/الف، ۶۰/الف-۶۱/الف، ۶۶/الف-۶۷/الف، ۸۰/الف-۸۴/الف، ۸۷/الف-۸۸/الف، ۱۱۹/الف-۱۲۰/الف، ۱۲۲/الف-۱۲۳/الف، ۱۲۵/الف-۱۲۶/الف، ۱۴۷/الف-۱۴۸/الف، ۱۵۲/الف، ۱۷۷/الف.

^۳ در نسخه‌های زبده‌التواریخ (۴۱۴/۵۴a: DCB. T. ۱۹۷۳/۲۰a ve ۲۲a; TIEM) داستان کیومرث در میان داستان‌های مربوط به پیامبران آمده و تصاویر کیومرث ترسیم شده است.

کیومرث نخستین ملوک کشور یا ملت عجم در شاهنامه است که سی سال حکمرانی نمود. حکیم طوس چنین اظهار می‌دارد که او در کمال و بزرگی دیهیم بر سر گذاشت ولی از دوران او اطلاعی در دست نیست. زمان کیومرث مانند زمانی نیست که پسر از پدر یاد نماید یا احوالات و خاطرات پدر را بتواند موبموبازگو نماید، آنچه بود کیومرث انسانی برتر از دیگران در اخلاق و آدمیت بود.

فردوسی که خویش را پژوهنده آثار و نامه‌های کهن نام می‌برد و از نام‌آوران و پهلوانان ایران باستان دم می‌زند، راجع به کیومرث این‌گونه اظهار می‌دارد که او نخستین کسی بود آیین تاج و تخت را آورد یا احیا نمود پیش از او در میان اقوام ایرانی دولتی وجود نداشت. حکومت کیومرث از روز نوروز که جهان پر از فرّ و آیین و آب است آغاز می‌گردد. دشت و دمن پر از سبزه و گیاه، آفتاب گرمابخش و درخشان، چنین روزی است که کیومرث تاج شاهی بسر برنهاد:

کیومرث شد بر جهان کدخدای * * * * * نخستین به کوه اندرون ساخت جای
 سر بخت و تختش برآمد به کوه * * * * * پلنگینه پوشید خود با گروه
 احوالات کیومرث و قبیله‌اش از ابیات فوق چنین متصور می‌گردد که او نه تنها پادشاه بزرگی نبود بلکه تنها کدخدای دهکده یا قبیله خویش که همان عجم باشد، بود. منزل و مأوای نخست‌شان در دل کوه قرار داشت یعنی احتمال می‌رود از کوهستان نشینان بوده که خانه یا مقرّاش در دل کوه قرار داشت. البسه‌ها و تن‌پوش‌های کیومرث و گروه‌اش نیز جامه‌های بافته شده نبود یا به عبارتی هنوز به هنر پارچه بافی آشنایی نداشتند از پوست حیوانات اهلی و حشی مانند پلنگ پوششی برای خویش تهیه می‌نمودند(نک: تصویر شماره ۵). اینک از فرهنگ دوره مزبور در ایران اشیاء و آثاری توسط باستانشناسان کشف گردیده است.

تصویر شماره ۵: کیومرث اولین پادشاه روی زمین به همراه سیامک و هوشنگ در حالی که پوشینه ای از پلنگ بر تن دارند (زبدۀ التواریخ، DCB. T. ۴۱۴/۵).
 جمشید یکی از پادشاهان اساطیری ایرانی است و قدمتی بس کهن دارد. نام او در اوستا و متون پهلوی و متن‌های دوران اسلامی آمده است. در اسطوره‌های ایرانی کارهای سخت بزرگ به او نسبت داده شده است. جمشید در شاهنامه، فرزندِ تهمورث و شاهی فرهمند است که سرانجام به خاطر خودبینی و غرور فرّه ایزدی را از دست می‌دهد و به دست ضحاک کشته می‌شود.

نخستین کسی که درباره‌ی افسانه‌ی جم، از آغاز نشأت آن در دوره‌ی هند و ایرانی تا زمان فردوسی به پژوهش پرداخته، روت است. او یمه-یمه و خواهرش را نخستین زوج بشر می‌داند که حاصل وصلت میان نور گنبد آسمانی (ویوسونت) و ابر تاری که خبر از طوفان می‌دهد (سرنیو) هستند. جمشید بنابر قدیمی‌ترین افسانه‌ی مشترک آریایی‌ها، در نظر هندیان پدر و شاه فرزندان خود در جهان دیگر می‌گردد که در مرگ به دنبال او می‌روند، او سرور در گذشتگان است. از سوی دیگر ایرانیان، آن زمان آغازین را که در آن جمشید می‌زیست و آغاز شکل گرفتن زمین به صورت اقامتگاه دلپذیر جامعه بشری بود با خوبی‌ها و لذا ایزد متجلی می‌سازند، تصویری که معمولاً نیروی تخیل آن را در گذشته‌های دور دست جستجو می‌کند (Roth, ۱۹۸۰: ۴۱۷-۴۳۳; Müller, 1866: ۱۱۴۸۱) همزمانی جمشید با طوفان نوح و سپس ضحاک به طور کاملاً روشنی در زبدۀ التواریخ بیان شده است (نک: تصویر شماره ۶)

تصویر شماره ۶: سمت راست نوح نبی(ع) و سمت چپ جمشید پادشاه ایرانی(زبدةالتواریخ: موزه هنری لوس آنجلس شماره ۳۸، ۲۳۷، ۸۵. M.) در هنر ایرانی-اسلامی یکی دیگر از موضوعاتی که با آن زیاد روبرو می‌شویم تصاویر اسکندر می‌باشد. در آثار شاعرانی همچون، فردوسی، نظامی و جامی و سایر شاعران نگاره‌های متعددی در مورد اسکندر ترسیم شده است. در آثاری که بعد از سده دهم در عثمانی تألیف شده است داستان ساختن سد توسط اسکندر در مقابل یاجوج و ماجوج آمده است. سرآغاز این تصاویر آثار سید لقمان می‌باشد که نمونه‌های از آن را می‌توان در صفحه‌های از زبدةالتواریخ^۱ مشاهده کرد که به این موضوع نزدیک است.^۲(نک: تصویر شماره ۷)

^۱. صفحه‌های از زبدةالتواریخ که تصاویر ساخت سد توسط اسکندر را ترسیم کرده اند عبارتند از: TSM

H.۱۳۲۱/۴۸b; TIEM ۱۹۷۳/۲۴b; DCB. T. ۴۱۴/۶۴a, ۱۰۸a

^۲. Renda, ۱۹۶۹: ۶۳.

تصویر شماره ۷: ساختن سد توسط اسکندر (زبدۀالتواریخ ۴۱۴/۴۸b DCB. T.)

۵. تذهیب‌ها

تذهیب‌های ابتدائی این دوره با نقوش رومی تزئین شده بودند. اما در نیمه دوم سده‌ی دهم هجری بخصوص در تزئین آثار نگارش یافته توسط سید لقمان شاهد یک نوع تحول و توسعه در هنر تذهیب هستیم. در تزئینات این دوره صحنه تزئین نسبت به دوره‌های قبلی بیشتر شده و توسعه یافته است. استفاده از آب طلا در این تزئینات افزایش یافته است، به طوری که مکتب جدیدی را در هنر تذهیب آفریده است. این افزایش استفاده از آب طلا در تذهیب کاملاً از مکتب صفوی تأثیر گرفته است. از نمونه‌های بارز این تغییر را می‌توان در صفحه‌های مذهب زبدۀالتواریخ مشاهده کرد. در نسخه موزه توپقاپی (H. ۱۳۲۱) صفحه‌های ۱/ب-۲/الف که صفحه تقدیم می‌باشد بر روی کاغذی کرم رنگ مملو از برگ‌ها و ساقه‌های طلائی رنگ، گل‌های لاجوردی، صورتی، سبز و سفید تزئین شده است. در زبدۀالتواریخ (TIEM. ۱۹۷۳) صفحه تقدیم نیز در زمینه‌ای لاجورد رنگ گل‌های به رنگ زرد، سبز، فیروزه‌ای و سفید تزئین

شده است. در میان صفحه‌های ابتدائی هر دو اثر در ظهیره‌ای دایره‌ای شکل در زمینه‌ای طلائی، با مرکب قرمز عبارات تقدیم نگارش یافته است.^۱ یکی دیگر از خصوصیات که آثار سید لقمان در مکتب هنری عثمانی رواج داده‌اند افزایش تعداد صفحه‌های تذهیب شده می‌باشد که این تعدد و کثرت را می‌توان در شاهنامه سلیم‌خان (A.۳۵۹۵) که دارای چهار ظهیره و دو سرلوح مذهب و شاهنامه مرادخان (B.۲۰۰) که دارای یک سرلوحه مذهب، دو ظهیره می‌باشد مشاهده نمود. در کارگاه‌های سلطنتی، معمولاً نقاشان علاوه بر ترسیم تصاویر در سایر کارهای تزئینی نیز مشارکت می‌کردند. به همین دلیل تفکیک نوع فعالیت آن‌ها بسیار مشکل می‌باشد. از طرفی کثرت افرادی که در آفرینش آثار هنری برای دربار فعالیت می‌کردند باعث گردیده تا نام آن‌ها در آثار ذکر نگردد. به طوری که در تهیه زبده‌التواریخ (TIEM. ۱۹۷۳) سیزده نقاش، شش خطاط، یک جلدساز و هفت شاگرد کارگاه کتابخانه سلطنتی همکاری نموده‌اند.^۲

^۱ Renda ۱۹۶۹: ۳۰, ۴۶; Binark ۱۹۷۵: ۲۵; Ödekan, Ayla. "Mimarlık ve Sanat 1 Tarihi." Metin Kunt ve diğerleri. *Türkiye Tarihi 2: Osmanlı Devleti (1300-1600)*. İstanbul: Cem Yayınevi, ۲۰۰۰: ۳۸۱

^۲ بنابر اسناد موجود در آرشیو نخست‌وزیری ترکیه اسامی نقاشان این اثر به صورت ذیل ذکر شده است: استاد لطفی، ملا قاسم، استاد عثمان، استاد علی، استاد فضلی بن عثمان، استاد موسی، استاد زرگوی حسین، استاد محمد بن عابدین، احمد بن علی، محمد بن عثمان، پیر محمد، استاد شاه محمد، استاد محمد بن صالح (Renda ۱۹۶۹: ۳۴). □□□□□□ □□□□□□ (۱۹۷۷).

تصویر شماره ۸: سرلوح مذهب و تزئینات ابتدای کتاب شاهنشاهنامه (برگ ۱/ب)

۶. جلدها

سده دهم هجری در تاریخ جلدسازی، همانند هنر نگارگری و تذهیب دوره کلاسیک نام‌گذاری شده است. زیرا بهترین جلدهای ساخته شده مربوط به این دوره می‌باشد.^۱ از اولین نشانه‌های توسعه جلدسازی در نیمه‌های سده‌ی دهم به بعد را می‌توان در تنوع رنگ‌های چرم‌های مورد استفاده در جلد مشاهده نمود. به عنوان مثال: سبز تیره (TİEM. ۱۹۷۳)، رنگ قهوه‌ای (TSM R. ۱۵۳۷)، آلبالویی (TSM B. ۲۰۰)، سرخ (TSM H. ۱۳۲۱)، سیاه (DCB. T. ۴۱۴) و غیره.

تزئینات روی جلد نیز یکی از روش‌های است که آثار مربوط به سید لقمان در هنر کتاب‌آرایی عثمانی عرضه می‌نماید. در این آثار تزئینات روی جلد در بیرون و درون جلد به دو قسمت تقسیم می‌شود. ترنج‌های که با سر ترنج‌های در بالا و پائین جدا شده‌اند زیبایی خاصی به تزئینات جلدها می‌دهد. در این عصر ترنج‌ها بیشتر دایره‌ای

۱. Arıtan, Sami Ahmet. "Ciltçilik." *İslam Ansiklopedisi: İslam Âlemi Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Biyografya Lugati*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, ۱۹۶۷: c.۷: ۵۵۱-۵۵۷.; ۵۵۶

است. تا میانه‌های سده‌ی دهم همانند سده‌های گذشته تزئینات روی جلد‌ها به نحوی بود که بین ترنج و گوشه‌بندها خالی گذاشته می‌شد و هیچگونه تزئیناتی در آن‌ها انجام نمی‌شد.^۱

در جلد ۱۹۷۳. TIEM، بر روی زمینه‌ای لاجوردی رنگ، گل‌های کوچکی به رنگ صورتی، سفید، زرد و گوشه‌بند‌های از ساقه‌های تزئین شده تشکیل یافته و در وسط آن نیز با همان تزئینات یک ترنج جای گرفته است. در بین گوشه‌بند و ترنج قسمت‌های با طرح‌ها و اشکال طلائی پر شده است. درون جلد نیز بر روی زمینه‌ای لاجوردی با ترنج و گوشه‌بند‌های نقره‌ای و طلائی تزئین شده است. بر روی جلد نسخه‌ای از قیافه‌الانسانیه (R. ۱۲۶۵) ترنج‌های به شکل یک چهارم، و بر روی زمینه‌ای طلائی طرح‌های از ابرهای چینی، خطائی و رومی به صورت سوخت تزئین شده است. در کنارها زنجیرک‌های باریک و لبه برگردانی که بر روی آن یک ترنج جای گرفته است مشاهده می‌گردد. این نوع تزئینات در نوع خود نوآوری جدیدی محسوب می‌گردد. در جلدسازی عثمانی تا این تاریخ معمولاً مابین ترنج و گوشه‌بند تزئین نمی‌گردید. در حالی که در جلد‌های آثار مورد بحث مابین ترنج و گوشه‌بند با طرح‌های به صورت حل‌کاری شده پر شده است. در جلد هنرنامه که اثر دو هنرمند معروف، قارا محمد و محمد عبدی می‌باشد، تمام روی جلد با انواع طرح‌های ختائی، رومی و ابر پر شده است ۱۰۵: ۱۹۸۷; Binark, ۴۵۵: c.۲. ۱۹۹۲. Cunbur

۱. Binark, İsmet. "Türk Kitapçılık Tarihinde Cilt Sanatı" *Fırat Havzası Yazma Eserler Sempozyumu* ۵-۶ Mayıs ۱۹۸۶: Bildiriler. Elazığ: Fırat Üniversitesi, ۱۹۸۷: ۱۰۴-۱۰۵.

تصویر شماره ۹: کتیبه، متن فارسی، نگاره‌ها، صفحه‌آرایی و تزئینات کتاب سلیم‌نامه (برگ ۱۵/ب-)

۱۶/الف)

۷. نتیجه‌گیری

دوره‌ای که از سلطنت مراد سوم آغاز گردید، دوره‌ای است که می‌توان ادعا نمود دوره کلاسیک در هنر کتاب‌آرایی عثمانی به‌شماره می‌رود. در این دوره به‌خصوص نگارگری و جلدسازی، به حد‌اعلای خود رسیده بود. بسیاری از آثار به‌جای مانده از این دوره که در کتابخانه‌های مختلف نگهداری می‌شوند این مطلب را تأیید می‌نمایند.

این آثار سرآغاز فعالیت نقاشان در زمینه کار بر روی آثار تاریخی و زنده کردن تصاویر تاریخی است. در رأس این آثار فارسی و ترکی که به‌صورت منظوم و منثور براساس اثر معروف شاهنامه فردوسی آفریده شده و گاه نام شاهنامه نیز بر خود گرفته‌اند قرار دارند. در این دوره شاهنامه به‌عنوان الگویی برای آفرینش آثار منظوم در زمینه تاریخ عثمانی به‌حساب می‌آید و عارفی و سید لقمان دقیقاً از آن الگوبرداری کرده‌اند. سید لقمان در مقدمه یکی از آثار خویش نسبت به این امر اشاره نموده و اضافه کرده است وی به‌دلیل نگارش تاریخ عثمانی خوش‌شانس‌تر بوده و مورد حمایت سلاطین قرار گرفته است.

بعد از آنکه سید لقمان به‌عنوان شاهنامه‌نویس دربار انتخاب گردید تیمی که به‌صورت مشترک از شاعران و هنرمندان تشکیل می‌شد، را احیاء نمود. وی در زمان مراد سوم با همکاری نقاش عثمانی این نوع تیم را مجدداً تشکیل داد. ترسیم نگاره‌های

از کیومرث و اسکندر و امامان شیعی در آثار سید لقمان از اولین نمونه‌های اینگونه تصاویر در عثمانی است که با نظارت مستقیم سلاطین عثمانی ترسیم شده است.

منابع و مأخذ

- آژند، یعقوب (۱۳۸۹). "تأثیر هنرمندان مکتب تبریز در شکلگیری و گسترش مکتب استانبول". نشریه هنرهای زیبا- هنرهای تجسمی. ش. ۴۱: ۳۲-۳۸.
- آق سو، حسام الدین. و سبحانی، توفیق (۱۳۷۴). *فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه دانشگاه استانبول*. تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی.
- بروسه لی محمد طاهر بیک (۱۳۳۳). *عثمانلی مولف‌لری*، استانبول: [بی نا].
- دین پرست، ولی (۱۳۹۰). "نقاشان صفوی و انتقال هنر نگارگری ایرانی به عثمانی". *نشریه تاریخ نامه ایران بعد از اسلام*، شماره ۳: ۵۹-۸۲.
- صادقی نیا، سارا؛ حصاری، الهام (۱۳۹۶). "بررسی تطبیقی ساختار و ترکیب بندی در نگارگری مکتب تبریز دوم و مکتب عثمانی (مطالعه موردی شاهنامه شاه طهماسب و سلیمان نامه)". *فصلنامه تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی*، شماره ۲۷: ۱۰۷-۱۳۰.
- فرخ فر، فرزانه؛ خزایی، محمد؛ حاتم، غلامعلی (۱۳۹۱). "نگارگری عثمانی با رویکرد به دستاوردهای هنری ایران (بررسی تطبیقی نگارگری عثمانی و نگارگری ایران نیمه نخست قرن دهم هجری)". *فصلنامه هنرهای تجسمی*، شماره ۴۹: ۱۹-۳۰.
- کریم زاده تبریزی، محمد علی (۱۳۷۶). *احوال و آثار نقاشان قدیم ایران* و برخی مشاهیر نگارگر هند و عثمانی. تهران: مستوفی، ۱۳۷۶.
- محمد زاده، مهدی؛ ظاهر، عادل (۱۳۹۴). "تأثیر شاهنامه طهماسبی در سنت شاهنامه نگاری عثمانی". *فصلنامه نگره*، شماره ۳۴: ۲۳-۳۵.
- Akalay, Zeren. (۱۹۶۶). "Tarih konuda İlk Osmanlı Minyatürleri" *Sanat Tarihi Yıllığı*, ۱۹۶۶-۶۸: ۱۰۲-۱۱۵.
- Akin, Lemi (۲۰۱۴). "Unutulmuş Bir Eser Seyyid Lokman'ın Şehnâme-i Tafşîl-i Hâl-i Âl-i 'Osman'I". *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*. Cilt ۵۱, Sayı ۵۱: ۱-۲۰.
- Anafarta, Nigar (۱۹۶۹). *Hünernâme Minyütürleri ve Sanatçıları*, İstanbul [s.n.].
- Aritan, Sami Ahmet (۱۹۶۷). "Ciltçilik." *İslam Ansiklopedisi: İslam Âlemi Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Biyografya Lugati*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı: c.۷: ۵۵۱-۵۵۷.

- Aslanapa, Oktay.(۱۹۹۲). “Türk Minyatür Sanatı” Türk Dünyası El Kitabı.Ankara:Türk Kültür Araştırma Enstitüsü: c.۲: ۴۲۱-۴۴۰.
- Atasoy, Nurhan(۱۹۷۰). “۱۵۵۸ Tarihli Süleymanname ve Macar Nakaş Pervane” Sanat Tarihi Yıllığı, III: ۱۶۷-۱۹۶.
- Atasoy, Nurhan(۱۹۷۲). “III. Murad Şehinşahnamesi, Sünnet Düğünü Bölümü ve Philadelphia Free Library’deki iki Minyatürlü Sayfa” Sanat Tarihi Yıllığı. V, ۱۹۷۲-۱۹۷۳: ۳۵۹-۳۸۷.
- Atasoy, Nurhan, ۱۵۸۲ Sûrnâme Düğün Kitabı, [*İstanbul*]: Koçbank.
- Başbuğ, Mehmet(۱۹۹۰). “XVI. yüzyıl Minyatür Ustalarından Nakkaş Osman’ın Minyatürlerinde At Tasvirleri.” (basılmamış yüksek lisans tezi) Gazi Üniversitesi, Resim anasanat dalı. Ankara.
- Binark, İsmet(۱۹۷۵). Eski Kitapçılık Sanatlarımız. Ankara: Kazan Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği.
- Binark, İsmet(۱۹۸۷). “Türk Kitapçılık Tarihinde Cilt Sanatı” Fırat Havzası Yazma Eserler Sempozyumu ۵-۶ Mayıs ۱۹۸۶: Bildiriler. Elazığ: Fırat Üniversitesi: ۹۱-۱۰۷.
- Caghman, Filiz & Zeren Tanindi. ۱۹۹۶. Remarks On Some Manuscripts From The Topkapi Palace Treasuryin The Context Of Ottoman-Safavid Relations. Mugarnas. n ۱۳. ۱۳۲-۱۴۸.
- Çağman, Filiz(۱۹۷۳). “Şehnâme-i Selim Han ve Minyatürleri”, Sanat Tarihi Yıllık, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, ۵: ۴۱۱-۴۴۲.
- Cunbur, Müjgan. “Türklerde Cild sanatı” Türk Dünyası El Kitabı. Ankara: Türk Kültür Araştırma Enstitüsü, ۱۹۹۲. c.۲: ۴۵۲-۴۶۴.
- Güngör, Harun(۱۹۸۶). “Seyyid Lokman ve Oğuznâmesi”, TDA, S ۴۴: ۹۱-۱۰۳.
- Karatay, Fehmi Edhem(۱۹۶۱). Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Farsça Yazmalar Katalogu. İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi.
- Karatay, Fehmi Edhem(۱۹۶۸). Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Katalogu. İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi.
- Kazan, Hilal(۲۰۱۰). “Farklı Açıdan Bir Bakışla Şehnameci Seyyid Lokman’ın Saray için Hazırladığı Eserler”, Osmanlı Araştırmaları, S ۳۵: ۱۱۷-۱۳۶.
- Kütükoğlu, Bekir(۱۹۹۱). “Şehnameci Lokman” in Bekir Kütükoğlu’na Armağan. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi: ۳۹-۴۸.
- Kütükoğlu, Bekir(۲۰۰۳). “Lokman b. Hüseyin”, TDV İslâm Ansiklopedisi’nin ۲۷: ۲۰۸-۲۰۹;